

Рад примљен: 28.10.2019.
Рад прихваћен: 20.01.2020.

UDK: 001.8:316.74]:929 Latour B.
Прегледни научни чланак
doi: 10.7251/NOE2008077B

NIKOLA BOGIĆEVIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet
nikola_bogicevic@hotmail.com

REALISTIČKA ONTOLOGIJA BRUNA LATOURA I MANUELA DELANDE

SAŽETAK

U radu će biti prikazan kratak osvrt na neke od hipoteza realističke ontologije, sa akcentom na dva njena živuća filozofska predstavnika: Bruna Latoura i Manuela DeLanda. Prvo će se ispitati teorijske postavke iz Latourove *An Inquiry into Modes of Existence. An Anthropology of the Moderns* (2013), knjige u kojoj autor dovršava vlastitu ontološku tezu o tzv. modusima postojanja i DeLandinih promišljanja sklopova i društvene kompleksnosti u *A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity* (2006), a potom izvršiti sumiranje argumenata u neku vrstu koherentne cjeline. Dobijeni rezultat neće služiti za dokaz postojanja grubo određenog teorijsko-filozofskog sistema, već nekakve vrste platforme, koja se može koristiti za analizu fenomena koji bi prvenstveno bili relativni, a u isto vrijeme i realni. Metodološko polazište isključuje linearni, istorijsko-dijalektički razvoj mišljenja i zato u konačnici ne može ponijeti predikat klasične filozofske kritike: ontologije Latoura i DeLande koriste mnogo pojmova koji svoju genezu ne duguju etabliranim filozofskim sistemima. Takođe, rad će uputiti na akcentovanje posebne vrste pluralističkog poimanja svijeta, formalnog shvatanja ontologije promjene i pružiti neke informacije o tome šta bi mogla biti definicija realizma u ontologiji, oslobođena transcendentalne filozofije i tretiranja iskustva kao unaprijed zahvaćenog funkcijama uma.

Ključne riječi: Realizam; teorija učesnik–mreža; modusi postojanja; odnosi eksteriornosti; društvena kompleksnost; sklopovi.

1. Modusi postojanja Bruna Latoura

1.1. Definicija i podjela modusa

Bruno Latour francuski je antropolog nauke, filozof i društveni teoretičar, poznat po stvaranju *actor/network* paradigme u naučnom diskursu (Petrov, 2015¹). Godinama razvijajući teoriju, autor se susreo sa mnogim prigovorima i nerazumijevanjem koji su dolazili od strane većine teoretičara pripadnika *mainstream* društveno-teorijskih paradigmi.² Pošto Latourove teze govore o tzv. ravnoj ontologiji (*flat ontology*) i po prvi put objektima daju mogućnost da igraju aktivnu ulogu u kreiranju kolektiva, koji opet, za razliku od konvencionalnih socioloških tumačenja kod njega predstavljaju supstituciju za društvo sa velikim „D”, sukob između njegove i modernističke vizije društva, koje ovo vidi kao rezultat sakupljanja individualnih volja, intencionalnosti, te simboličko-političkih djelovanja, i *actor/networka*, djeluje kao opravdan. Međutim, Latour se odvažio da na ontološkom planu pokuša približiti šta je zapravo mislio time da su i objekti „u igri” kada govorimo o interakcijama i da pokaže zašto kritika griješi koristeći stari referencijalni sistem, čak i kada je slučaj opovrgavanje *actor/networka*.³ Latourov interakcionizam je mnogo realističniji, u isto vrijeme izbjegava redukciju kako na simbolički, tako i na materijalistički interakcionizam, onaj koji postvaruje aktere djelovanja i takođe nije referentno realan, a koji u nauci danas ima mnogo pristalica.⁴ Da bi objasnio šta su zapravo *formalni materijalizam*, relativna ontologija i *actor/network* način govora o referentnim mjestima, Latour je napisao djelo *Istraživanje o modusima načina života – Jedna antropologija modernih*.⁵ Da bi se sociološki

¹ Iako postoji nekoliko preglednih radova, ovo je jedini sintetički prikaz Latourove misli na srpskom jeziku, te ujedno i zanimljiva kritička biografija specifičnog formata. Za upućivanje u *actor/network* teoriju pogledati: Latour (1996, pp 369–381).

² Funkcionalizam, simbolički interakcionizam, fenomenologija, kritička sociologija, itd.

³ Nesuglasice koje je Latour imao primjetne su u razvoju pojmova unutar same paradigme, jer su mnogi od njih bili konvencionalno nerazumljivi upravo zbog vrlo stroge i precizne nijansiranosti.

⁴ Interakcionizam ovdje treba shvatiti kao ontološki koncept, ne kao sociološku teoriju pod istim nazivom.

⁵ Latour (2003). Iako postoji prevod Olje Petronić iz 2015, smatram da je bolje držati se engleskog prevoda, zbog nekih tehničkih nedostataka koji se mogu iščitati

jezik actor/networka iz djela *Reassembling the Social* (2005) preveo na ontološki plan, bilo je potrebno da se temeljnije odredi ono što se u ranoj fazi formulacije problema zvalo režimi potvrđivanja, nevidljive subsistencije ili društvene mrežne sile (Latour, 2005, pp. 239–240).⁶ Pojam modusi postojanja pokazao se ovdje kao efikasan i prilagodljiv kretanjima koja Latour uočava.⁷ Šta su modusi?

Priča počinje na terenu: primarni razlog za ontologiju mreže nalazi se u osmišljavanju praktične platforme za antropološki rad.⁸ Kako antropolog treba da izučava moderne institucije? Kada se kreće od učesnika do učesnika, on primjećuje da na konceptualnom planu, što se društva tiče, postoji čitav niz nesvodivih referentnih sistema: Pravo, Ekonomija, Religija, Umjetnost, Nauka, Politika, i da se oni ni po koju cijenu ne bi trebali pomiješati.⁹ Ali, iako su njegovi sagovornici tako usko privezani za određeni referencijalni region, on ipak vidi da nije sve u Nauci „naučno”, Politici „političko” ili Ekonomiji „ekonomsko” (Latour, 2013, p. 29). Kako da nađe nova referentna mjesta? Mora u isto vrijeme da prati heterogene uticaje koji odsvuda dolaze, a sa druge strane, mora da shvati zašto zastupnici homogenih regija opisuju vlastito djelovanje unutar pretpostavljene paradigme čija je praksa navodno čista i homogena. To će moći jedino *actor/network* sistemom: umjesto jasnih domena, on uviđa asocirane kontinuitete, koji nikako ne postoje po sebi, već uvijek u jasno određenim relacijama i interakcijama dobro postavljenih heterogenih elemenata” (Ibid., p. 31). Mreža postaje i rezultat interakcija i sam proces asociranja. Tako termin *mreža/network* iz sociološkog domena Latour prevodi na ontološki,

iz samog načina prevođenja i ontoloških pojmova koji u srpskom mogu imati razne konotacije. Prevod na srpski: Latur (2015).

⁶ Latour i sam kaže da je bio optuživan za pozitivizam jer je na prvi pogled odbijao skrivene društvene sile. Predmet je toliko osjetljiv da ga je kroz čitavo stvaralaštvo morao modifikovati u zavisnosti od karaktera analize.

⁷ Latour pojam modusa egzistencije, života ili postojanja preuzima od filozofa Etiennea Souriaua (1892–1979), poznatog francuskog estetičara. Da bi se ta veza osjetila, vrlo je važan tekst: Latour (2011, pp. 304–333).

⁸ Iako visoko zahtjevno teorijsko djelo, u njemu se kao u književnom narativu pojavljuje glavni lik, antropološkinja koja obilazi razna mjesta, postavlja pitanja i pokušava da Latourove analize iskoristi za terensko proučavanje. Ovdje ću o istraživaču govoriti u muškom rodu, prosto iz navike, to jest govora iz vlastitog modusa, kako bi Latour rekao.

⁹ Kao i kod Latoura, modusi kao generalni kontinuiteti ovdje će biti označeni velikim početnim slovom, da bi ih se jasno razlikovalo od prakse unutar svakog modusa. Primjer: „Religija” i „religijska praksa unutar Prava, Ekonomije, Umjetnosti“ itd.

i u skladu sa tim, postavlja ontološko pitanje: kako odrediti i nazvati vrstu bića koja se u mrežama ili kroz njih distribuira?

Mreža je pojam koji se vrlo lako može shvatiti u čisto materijalnom ili tehnološkom smislu: npr. željeznička mreža, mreža za distribuciju vode, kanalizaciona mreža, telefonske mreže (Ibid., p. 31). Ali ne treba je redukovati isključivo na to. Ovdje Latour vrši korekciju dualističkog interpretiranja iskustva: forma i materija su uvijek u čudnoj relaciji, koja ne dozvoljava retrospektivno projektovanje odvojenih uzroka iskustvenog kretanja. Formalni i materijalni uzroci mogu se tek retrospektivno empirijski i nužno logički predočiti, njihova stabilnost prilikom uticaja na kretanje ne može se sintetički pojmiti i mreža ostaje prijemčiva isključivo za rad analize. Slijedi da mreža ima *dvostruku zapletenost*, samim tim, ona implicira dvostruko značenje: ono što postavlja heterogene činioce u poredak i ono što na neki način prolazi kroz njih, uvijek transformišući vlastito kretanje (Ibid., p. 32). Mreža u tom slučaju nema, kao u klasičnom smislu, formu za neku materiju niti materiju za neku formu. Da bi se ustanovila vrijednosna svrhovitost koju učesnici upisuju u mreže, mora se uzeti u obzir *specifičan način prelaza, rupe, diskontinuiteta, praznine*, koja je konstitutivna za mrežni poredak asocijacija. Da bi nešto bilo isto ili različito, mora biti asociirano. Iz asociiranja dvaju ili više različitih elemenata može se dobiti identitet ili transformacija, bez obzira na to da li su elementi u interakciji srodni ili ne: npr. pravni, religijski, politički i umjetnički elementi, redovno se uzajamno prepliću do te mjere da je razlikovati asociirane poretke u jasno odvojenim domenima postalo skoro pa nemoguće. Da bi se dvostruka zapletenost konceptualno odmotala, potrebno je uvijek imati u vidu jasnu razliku između dvojakog shvatanja pojma mreže: 1. *Ono što omogućava da stvari cirkulišu, ono postavljajuće*; i 2. *Ono što zaista cirkuliše kada su stvari u najboljem redu postavljene*; Kao na primjer: 1. Terensko istraživanje postavljanja vozničkih pruga: koliko je stvari potrebno da se asociira da bi proces kreiranja željezničkog saobraćaja mogao početi? i 2. Istraživanje institucije koja je satkana od kontinuirane asocijativne sile, recimo jedna nacionalna željeznička kompanija. Ontološki gledano, Latourova postavka mnogo duguje *Deleuze/Guattari* hipotezi o materijalnim formama: nema više supstantivnosti koja se generiše po odnosima interiornosti preko formalnog i materijalnog načela u kretanju, već je riječ o *referentnim skokovima, igri izgleda ili izraza (appearance) i sadržaja (content)*.¹⁰ (*In*)formaciju,

¹⁰ Čuvena teza o identitetima koji su produkt razlika. Razlika, interiorno

stavljanje forme u pokret, postavljanjem, omogućuje transformacija, vrsta prolaza, rupturi u formi i materiji. *Mreža je dakle, konstitutivni modus postojanja, ono što obuhvata niz heterogenih elemenata da se postave i asocijaju, i informaciju kroz transformaciju kontinuiranog kretanja koje distribuira specifične vrijednosti.*¹¹

Kako onda suštinski napraviti razliku između različitih domena modernih institucija? Latour tvrdi da te razlike postoje zbog *specifičnog načina transformacije, prolaza kroz prazninu*, koje kvalitativno variraju u zavisnosti kojem kontinuitetu pripadaju: iako se u Pravu odvija mrežno kretanje koje asociira religijske, ekonomske i političke veze, pravna transformacija, površinski prelazni izgled ili izraz (*appearance*), koji oživljava i nosi sadržaj (*content*) ima oznake koje su nesvodive na transformacije drugih kontinuiteta (Latour, 2013, p. 38). Za nekog laika, spoljašnjeg posmatrača, ti pravni prelazi čine se kao diskontinuiteti, dok stručnjak za pravne poslove u njima vidi jasnu kontinuiranu putanju (*Ibid.*, p. 39). Takav je recimo pojam pravne svrhe: koliko god diskontinuiteta i praznina se pravilo, neka vrsta pravničke proceduralne putanje postoji. Zaista, Pravo nije sačinjeno samo od pravnog, ali, kada se u konačnici svi elementi mreže kvalitetno poslože, možemo reći da *kroz njih cirkuliše jedinstveni fluid* zvan „pravno“.

Prirodne i eksperimentalne nauke nisu izuzetak: u nauci dolazi do izražaja postojanje jake interne granice, internog ograničenja naučnog domena kojeg stvaraju naučnici, praktičari u toj „suviše modernoj instituciji“. Latour je to najbolje pokazao u djelu *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts* sa koautorom Steveom Woolgarom (Latour and Woolgar, 1979).¹² Većina actor/network pojmova crpi inspiraciju iz antropološke analize zajednice eksperimentalnih naučnika: naučna laboratorija strukturirana je kao velika mreža koja asociira različite elemente i favorizuje samo određen tip transformacije, prelaza, koji se

ograničenje, heterogenost, tek naknadno može steći logički identitet kakav se ranije apriori pripisivao i upisivao u dvije ili više razlika kao stabilna relacija. Deleuze je stoga i filozof prirode, jer smatra da su stvari u prirodi, iako uobličene uslovima i funkcijama, samoodrživi sistemi razlika i da je zadatak mišljenja da ih u konačnici predstavi kao „razlike po sebi“. U ovom kontekstu, Deleuze je možda, uz filozofe pragmatizma, jedan od prvih „ontoloških realista“. Najkoncizniji prikaz Deleuzove i Guattarieve saradnje za neupućene u Smith and Protevi (2020).

¹¹ To bi bila operativna definicija mreže za potrebe ovog rada, iako bi se mogla uzimati kako u generalnijem tako i u užem smislu.

¹² Ovo djelo se uzima kao jedan od početaka actor/network paradigme, iako je u dobroj mjeri prožeto bourdijeovskim vokabularom.

zove *naučni dokaz* (Latour, 2013, p. 39). Dobro je poznato da život laboratorije nije homogen i linearan, već ispunjen sa mnogo dilema, neuspjeha, loše konstrukcije aparature i problema replikabilnosti nalaza sa kojim se naučnici svakodnevno susreću. Sa druge strane, gotove produkte laboratorije, eksperimentalne nalaze, interni član zajednice tumačiće često kao lagodan kontinuitet iskustvenih kretanja koja se unutra nakupljaju. Latour je naučnike po prvi put posmatrao kao antropološki ograničeno pleme, sa vlastitim repertoarom mehanizama koji tu praksu održavaju.¹³ Jedan od njih je održavanje reprezentativne neutralnosti činjenica tzv. *matters of fact*: iako se zna da su činjenice po sebi nijeme, naučna zajednica ih diskurzivno konceptualizuje kao da govore same za sebe. *Actor/network* teorija će kasnije te prelaze, internalističke materijalne i diskurzivne prakse zvati *principima translacije, ili mrežnog prevođenja* (Latour, 2013, p. 40). *Translacija* je drugi modus postojanja u hijerarhiji: da bi nešto bilo, mora negdje da prođe, da se u nekom iskustvenom kretanju potvrdi i prevede, preda na dalji proces prerade. Antropološki pristup će u budućnosti biti sigurno jedan od najvažnijih pristupa nauci, a sve zahvaljujući ovoj paradigmi.

Treći modus za Latoura je onaj koji pokazuje tenzije između tih prevođenja i samih institucionalnih domena koji vrše prevođenje. Može se označiti kao *Putanja*, a instruktivno polje za njega je Religija. Monoteističke religijske institucije dobar su primjer tenzije između kontinuiteta i diskontinuiteta koji ne dolaze toliko od upada raznih transformacija iz drugih domena već iz interne prirode religijske transformacije (*Ibid.*, p. 43). Upravo zbog čvrste veze religijske svrhe sa konkretnim mjestima, institucijama vjere, ta vrsta praznine se najbolje vidi upravo unutar domena: čitava istorija Crkve je rad na uspostavljanju interiornog zida u odnosu na jeretička učenja, učenja koja svojim prelazima i prazninama prijete da redefinišu čitave institucije (*Ibid.*). Vizantijska progresivna teologija je najbolji primjer za taj vid transformacije u istoriji civilizacije: koliko heterogenih učenja i faktora, a tako tanan i fragilan put za uspostavu kontinuiteta.

Da bi vokabular antropologa bio podignut na viši nivo, potrebna je i redefinicija esencije, tog toliko zagonetnog ontološkog pojma. *Esencija (priroda ili suština) kod Latoura, nije ništa drugo nego (re)kompozicija mreže, lista drugih bića kroz koje svaka institucija mora proći da bi se sačuvala, održala, ojačala ili proširila* (*Ibid.*, p. 41). *Ostali modusi,*

¹³ Dominantni model „antropologija nauke”, često okarakterisan kao jeretički jer ujedinjuje konstruktivizam i realizam, i pokazuje suvišnost takve podjele u nauci.

koji nisu gore pomenuti, nastaju u kombinaciji tri fundamentalna (mreže, prevođenja, putanje) i esencija koje su potrebne praksi da se potvrdi, te ih stoga valja nabrojati: reprodukcija, metamorfoza, navika, tehnologija, fikcija, referencija, politika, prilozi, organizacija, moral, prepozicija.¹⁴ Pored nabrojanih četrnaest, postoji još jedan modus koji je po Latouru zapravo i izvor problema i referencijalne krize društvene teorije, a to je takozvani *Double Click* (*Dupli Klik*), koji predstavlja kategorijalnu grešku modernističke optike i kojem Latour poklanja mnogo pažnje.¹⁵ Trebalo bi, zbog kasnijeg slijeda izlaganja o realističkoj ontologiji, ukratko razjasniti šta on znači. Da bi se to pokazalo, prvo se treba pitati šta su kategorijalne greške uopšte u *actor/network* sistemu?

1.2. Kategorijalne greške u kombinovanju i istraživanju modusa

Da bi se razlikovala iskustva različitih praktičnih domena institucija i autorefleksije učesnika u tim domenima, Latour preporučuje da se prvo trebaju zaobići tzv. *kategorijalne greške* u istraživanju, da bi se potom kreirao poseban interpretativni ključ kojim će se podjednako procjenjivati modusi (Latour, 2013, p. 48). Pod kategorijalnim greškama ne misli se na greške prvog stepena, greške čula i opažanja. Dakle, Latour ne vidi problem u čisto veridikcionom karakteru znanja modusa, već u problemu pravca njegovog istraživanja. Ti problemi se dešavaju kada antropolog pokušava da ocjenjuje, vidi ili istraži fenomen putem pravca koji ne pripada modusu fenomena. Latourov primjer: kada mladi student na razmjeni dođe u Pariz i obiđe sve zgrade svih fakulteta, ali na kraju tvrdi kako još nije vidio „Sorbonu”. U tom slučaju, on tvrdi da je htio da spozna neki fenomen u drugom modusu, htio je da vidi „instituciju”, amfiteatre, profesore, predavanja. Tu nije riječ o grešci čula (*mistake of the senses*), već o grešci smjera (*mistake of direction*). Svaki modus posjeduje vlastiti način procjene, *modusne veridikcije*, u kojoj treba tražiti interpretaciju (*Ibid.*, p. 53). Ali priroda problema se ne otkriva tom konstatacijom. Svi modusi podjednako imaju internu i eksternu ontiku. Kao što Pravo ima vlastitu transformaciju, tako može i da remeti, kao što često radi, druge transformacije

¹⁴ Tabela svih modusa sa varijacijama esencije nalazi se na kraju knjige *An Inquiry into Modes of Existence*.

¹⁵ Analogija sa računarskom tehnologijom: inače, Latour mnogo koristi tehničke pojmove, isključivo zbog pragmatičnosti u analizi.

i prelaze (*Ibid.*, p. 54). Navika i Politika su modusi čije transformacije su rasprostrte u većini slučajeva po svim ostalim internalijama. Antropolog bi trebalo da koristi takve kombinacije, jer će onda moći lakše da shvati gdje je problem u samoj srži svakodnevne „zdravorazumske” jezičke upotrebe: kako se istinito govori u jednom modusu, a da to bude potpuno lažno za drugi? Ljudi rutinski prave ovaj tip kategorijalne greške: govoriti o političarima, a uzimati kriterijume prava, govoriti o umjetnosti a procjenjivati na osnovu historiografske veridikcije koja je transformacija modusa Nauke. Modusi dakle, imaju vlastite nesvodive istinosne i lažnosne funkcije, bez obzira na to što su često udružene sa drugim funkcijama (*Ibid.*, p. 55). Funkciju koja najviše govori o tenzijama između modusa Latour definiše kao *prepoziciju*. *Prepozicija je takođe jedan od modusa, glavni za spoznajnu provjeru, i ovde je shvaćena u doslovnom gramatičkom smislu, kao „zauzimanje pozicije” koje dolazi prije pro-pozicioniranja, davanja izjave, stava, koje odlučuje na koji način se stav treba shvatiti, i tako konstituše interpretativni ključ* (*Ibid.*, p. 57). Razliku između istinosne funkcije modusa i prepozicije ne treba doživjeti kao nešto senzacionalno, već prosto kao mehanizam odbrane od grešaka smjera: kao kada se umjetnička djela smještaju u žanrove, koji usmjeravaju istinosnu funkciju modusa u ovom ili onom pravcu (*Ibid.*, pp. 57–58). Kategorijalna greška bi bila čitati roman čija je fabula fikcionalna, a misliti da je sačinjena od stvarne istorijske građe. To bi značilo misliti da se krećemo u jednoj istinosnoj funkciji, a zapravo smo u drugoj. To je prva priroda prepozicije. Druga priroda tiče se socijalne ontologije, i Latour smatra da je ona najbolja diplomatska tehnika: *kako govoriti iz jednog modusa o drugom modusu kada su i jedan i drugi vrijednosni sistemi aktera koji ih praktikuju?* (*Ibid.*, p. 58) Tek kada istraživač nauči govoriti o modusima u njihovim vlastitim tonalitetima, moći će na pravi način raspraviti istinosne funkcije sa ljudima kojima je do njih stalo. Priroda istraživanja modusa nije nimalo naivan posao, niti oslobođen rizika, što ga vraća u prošlost, do etimološkog korijena riječi kategorija, *kata-agorein*- prosto, iznijeti stvari u javnost. To iznošenje mora biti smisljeno, što taj *good sense* uvijek dovodi u sukob sa „zdravorazumskim *common sense*-om, ali ovaj drugi nikad ne treba šokirati, kako je Whitehead svojevremeno insistirao (*Ibid.*, p. 59). Antropolog sada zna šta treba učiniti:

1. Opisati mreže asocijacija na najbolji način;
2. Uvjeriti učesnike da je to što drugi govore o njima kompatibilno i u najgorem slučaju pomirljivo sa njihovom vlastitom procjenom,

- imajući u vidu internu i eksternu ontiku modusa;
3. Istražiti razloge za prazninu između heterogenog i homogenog opisa, stvarnog iskustva i reflektovanog iskustva;
 4. Konačno, ponuditi bolju formulaciju odnosa između teorije i prakse, tako da institucije ne moraju urušavati jedan domen istine radi drugoga, i da potom mogu kreirati platformu za dizajniranje novog javnog prostora koji bi bio racionalan, objektivan, i u skladu sa svim prethodno rečenim, relativan;

Sada se može preći na to što Latour zove „*Duplim Klikom*”, glavnom kategorijalnom greškom pravca, koja je isključivo uslovljena modernističkim društveno-teorijskim iskustvom.

1.3. „Dupli Klik” i Latourovo shvatanje ontologije realističnog relativizma

Da se optužba Latoura na račun modernista ne bi shvatila kao iracionalna, i antimoderna, kategorijalna greška „Duplog klika” mora biti razjašnjena unutar sistema referencije bića. U ranom djelu *Nikada nismo bili moderni*¹⁶ iz 1991, referentno polje spoznaje sa apriorne veze aktivnog subjekta sa pasivnim objektom autor pomjera u pravcu kompozicionih jedinica, koje je Michel Serres zvao *kvazi-objektima* (Latur, 2010, p. 102–103).¹⁷ Moderna subjektivnost, po Latouru, počivala je na greškama pravca o kojima je ranije bilo riječi: da se iskustvo nikad realno ne bi opisalo, i pokazalo kao previše haotično, na tragu opisa čistog iskustva Williama Jamesa,¹⁸ moderne filozofske teorije oslanjale su se na neku vrstu organizacionog principa koji već unaprijed sistematizuje pasivne stvari, materijale i sadržaje, i taj princip dogmatski zasnivale ne uzimajući u obzir realnu dimenziju iskustva (Latour, 1992, p. 277). Bio to Um, epistema, kategorija, svijet života ili konstrukt, shema je ostala ista. Pošto Latour negira predrasudu koja ontološki diferencira konstruktivizam i realizam, društvo i prirodu, subjekt i objekt,¹⁹ u *Antropologiji modernih* prikazana je analiza modusa, koji

¹⁶ Prevedeno na srpski (Latur, 2010).

¹⁷ Opširnije u Serres (2015).

¹⁸ Latour se u većini svojih djela referiše upravo na Jamesa, koji bi uz Serresa mogao biti njegov dominantni filozofski uzor. Jamesova studija *A Pluralistic Universe* iz 1908, po glavnoj ideji autora, asocira na *Antropologiju modernih*.

¹⁹ Koliko su stvari ozbiljne, pokazuje i sam problem tradicionalnog filozofskog jezičkog označavanja: ako bi se uistinu služili Latourovom platformom, koncepte kao

pomoću prethodno opisanog mehanizma kontinuirano pravi te podjele. Prvo čvorište za naučni modus bila bi sama korespondencija između riječi i stvari (Latour, 2013, p. 71), odnosno sam govor o tom odnosu. Kada zdravorazumski shvatamo korespondenciju, da li govorimo o Svijetu ili o našem saznanju istog (Ibid.)? Na lijepom planinarskom primjeru, Latour ukida polove same korespondencije i pokazuje da je praksa kombinovanja polova zapravo ono što te polove stvara i održava (Ibid., pp. 74–75).²⁰ Da bi naučna spoznaja i Svijet došli u korespondenciju, potrebno je mnogo međukoraka koje ljudi uvijek koriste. Veza onoga *matters of fact* sa spoljašnjim prostorom rezultat je praktičnog vezivanja, transporta i modusne transformacije. Vezivanje se odigrava po pravilima igre diskontinuiteta sa kontinuitetom, gdje uvijek, kao što je gore objašnjeno, dolazi do *prekida, rupture* u njima (Ibid., p. 74). Latour kao da ponovo priziva Humeovu kritiku kauzaliteta i oblači je u amoderni kaput. Seriju bića koja povezuje i pravi ono što se ranije zvalo subjekt i objekt, Latour naziva *referencijalnim lancem*, a glavno svojstvo lanca je to da je prekriven onim što je namjernim oksimoronom nazvano *nepromjenljivim pokretnostima* (Ibid., p. 77). Termin može označavati napore svih nauka da dokumentuju i saberu otkrića, odnosno tenziju između procesa otkrivanja stvari i interpretacije istog, kao i finalno učvršćivanje mreže u stabilan sistem znanja. Zaista, referencija je svuda u iskustvu, i ona ne diferencira polove spoznaje (Ibid.). Svijet i spoznaja imaju identičnu artikulaciju, koja ih samo proizvodi kao odvojene (Ibid., p. 90). Tako je po Latouru iluzorno smatrati da

što su subjekt i objekt trebalo bi izbaciti iz upotrebe. Izbacivanje šeme „subjekti i objekti” u savremenoj filozofiji svojevrsna je jeres, imajući u vidu da i kontinentalna i analitička misao, iako su deklarativno prevazišle klasični vokabular, i dalje formalno postoje zahvaljujući njemu.

²⁰ Klasična dilema modernističke epistemologije glasi „ili opštenužni uslovi ili skepticizam“. Antropološkinja koja planinari u Latourovom primjeru jasno i gotovo naivno uviđa da je u ovom slučaju između fizikalnog svijeta, planine, i njene reprezentacije na papiru, u vidu mape za planinarsku rutu koju nosi sa sobom, takva dilema za praksu spoznaje potpuno nepotrebna. Naime, uvijek postoji razlika, koja tek omogućuje da se mapa i stvarni planinarski put poklope. Na kraju, iako je potrebno milion međukoraka da bi običan planinar i pomislio da planinu i mapu stavi u korelaciju, mapa mu može služiti kao efikasna referencija za fizikalnu realnost, i obrnuto, moguće je uvidjeti nesavršenost mape služeći se referencijama na licu mjesta. Da je riječ o totalnoj neizvjesnosti ili pak apsolutnoj izvjesnosti, ili mapa ne bi mogla služiti kao referent za geografsko odredište, ili ne bi mogla ni da postoji, jer bi svijet i spoznaja bili u totalnoj, iskustvom nekoreliranoj vezi. Latour bi, kada je o „čisto epistemologiji“ filozofskih sistema riječ, bio bliži Spinozinoj univokalnosti bića, ili nekoj vrsti još naivnijeg okazionalizma.

Svijet prije spoznaje postoji kao „objektivno satkan”, i da je spoznaja nešto „subjektivno”. Tu dolazi do kombinovanja modusa *reprodukcije i referencije* (Ibid., p. 92). Šta bi onda bio već nekoliko puta pomenuti *Dupli Klik*? To je modus koji pokušava naknadno da odvoji reprodukciju i referenciju, da ukine međuprostore lanaca referencije, i tako napravi dvostruku zbrku. On je „Zločesti genije” koji prvo šapuće u uho da je moguć direktan put do spoznaje, a zatim i suprotno, da ako je put unaprijed ograničen funkcijama jednog pola, u ovom slučaju subjekta ili čiste svijesti, spoznaja se mora redukovati na ono što subjekt već učitava u stvari (Ibid., p. 93). Latour zaključuje: *realizam ne biva ukinut konstruktivizmom, a objektivno znanje relativizmom*. Pravi realizam je uvijek relativan (Ibid., p. 94).²¹ Pod pojmom relativizma treba shvatiti nužno vezivanje lanaca referencije, koraka koji kreiraju znanje, i bez kojih ono ne bi postojalo, ili bi u suprotnom bilo rezervisano samo za Boga, odnosno neku drugu vrstu „apsolutne referencije”, radikalno drugog iskustva.

2. Realistička ontologija Manuela DeLande

2.1. Teorija sklopova i istorijski realizam

Latourova ontologija ima društveni predznak i teorijsku svrhu koja je u konačnici društvenog karaktera. Kod DeLande to nije slučaj: čak i kada piše o istorijskim i društvenim procesima, kao u djelima *War in the Age of Intelligent Machines* (1991) i *A Thousand Years of Nonlinear History* (1997), svrha istraživanja je uvijek u ontološkoj konceptualizaciji. Može se reći da je više fokusiran na samu složenost teorije nego na socijalnu ontologiju. Ipak, kao i Latour, on u više navrata otkriva referencijalni problem društvenih nauka i smatra potrebnim da se ispita mogućnost novog pristupa. Dalje, DeLanda pripada ontologiji realizma, upravo zbog toga što ne miješa nivoe stvarnosti i ne konceptualizuje stvari „Duplim Klikom”. Preferirajući Deleuza, autor u

²¹ Kao što se može pretpostaviti, Latourova ontologija mnogo duguje Einsteinu. S tim u vezi, instruktivan je Latourov (1988) tekst *A Relativist Account of Einstein's Relativity*. Ovdje Latour prevodi *Einsteinov koncept transformacija* prvo na narativni, u smislu *actor/network* jezika, a potom i na strogi teorijski plan.

svojoj filozofiji, pored drugih oblasti kojima se bavi²², pokušava da na viši nivo prevede i doradi *teoriju sklopova*²³, i da dobijeno iskoristi za primjenu u proučavanju istorijskih procesa. Trebalo bi objasniti teoriju sklopova, i približiti DeLanda Latourovom realizmu.

DeLandin realizam je istorijski, što znači da se svi entiteti od makro do mikro skale moraju posmatrati kao rezultati složenih istorijskih procesa. O kakvim procesima je riječ? DeLanda, interpretirajući Deleuzeove postavke, pokušava da izbjegne trojaku formu društveno-istorijskog redukcionizma: 1) makro-redukcionizam, ili svođenje aktivnosti dijelova neke cjeline na osobine cjeline same; 2) mikro-redukcionizam, teorije koje dokazuju da je cjelina samo puki zbir dijelova; i 3) mezo-redukcionizam, neka vrsta kompromisne paradigme, koja u prvi plan stavlja istorijsku praksu, a potom njene rezultate u okviru cjelina i dijelova (DeLanda, 2018, pp. 14–15). Pored toga, postoje razne teorije koje samo kombinuju ili sabiraju metodološke pretpostavke ova tri tipa, kao što su Goffmanova teorija o razgovoru i susretima, Weberova analiza institucionalnog djelovanja, Tillyjev koncept društvenih pokreta za pravdu, itd. (Ibid., p. 16)²⁴ Makro i mikro skale su vrste sklopova, one se razlikuju samo po kvalitativnom i kvantitativnom istorijskom opsegu. Da bi se ova dva nivoa odvojila od klasične supstancijalističke teorije totaliteta, DeLanda ih interpretira na sledeći način: tradicionalne teorije o odnosu cjeline i dijelova koristile su neku vrstu organicističke metafore, u kojoj se tvrdilo da oni obrazuju jedno *organsko jedinstvo*, a to je jedino moguće ako su povezani *vezama interiornosti*. Takva vrsta prividno jakih veza podrazumijeva da se cjelina ne može raščlaniti na sastavne dijelove, a pritom sačuvati pojavno jedinstvo (Ibid., p. 25). Tu se sposobnosti ulaska u interakciju i svojstva datog entiteta smatraju ekvivalentnima. Dobro je poznata Hegelova kritika

²² O DeLandi se na srpskom jeziku još manje pisalo nego o Latouru, tako da ne postoji niti jedan sistematičan prikaz života i djela ovog, po mnogima, još uvijek zagonetnog autora. Postoji prikaz knjige *The Rise of Realism*, Marka Losoncza sa IFDT u Beogradu, u kojoj DeLanda i Graham Harman kompariraju vlastite teorije.

²³ Teorija sklopova, ili tzv. *Assemblage Theory*, jeste okvir koji su u nauci i filozofiji prvi put eksplicirali Deleuze i Guattari u svom djelu *A Thousand Plateaus* iz 1980, s namjerom da se novom ontološkom optikom spuste u srž društvenih i prirodnih interakcija i naprave specifičnu analitičku konceptualizaciju istih. O tome koncizno u stanfordskom prikazu Deleuze/Guattari saradnje.

²⁴ Korisna čitanja: Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behaviour*. New York: Pantheon Books; Weber, M. (1964). *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press of Glencoe; Tilly, C. (2002). *Stories. Identities. And Political Change*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.

mehanicističkih odnosa koji ne čine organsko pojavno jedinstvo, već samo neku vrstu *mješavine, sklopa, kompozicije* (Ibid., p. 23). Upravo to mjesto DeLanda koristi za kritiku organskog jedinstva: glavni momenat alternativne interpretacije odnosa između cjeline i dijelova jeste *Deleuzova kritika odnosa interiornosti*, koja kaže da sastavni dijelovi nekog sklopa mogu biti odvojeni od njega samog i biti ubačeni u drugi sklop gdje su odnosi drugačiji, odnosno da odnosi nemaju vlastite uzroke u svojstvima dijelova među kojima se potvrđuju, iako ih može izazvati ispoljavanje sposobnosti nekog od dijelova (Ibid., p. 25). Samim tim, riječ je o *odnosima eksteriornosti*, koji su više mehaničko-dinamičnog karaktera. Naravno da mogućnost odnosa zavisi od svojstva ali ne može biti svedena na isto. To je glavna razlika između sklopova i tradicionalnih totaliteta: *u totalitetima*, cjelina mora biti sinteza dijelova, i veze između dijelova koji cjelinu čine moraju se zamisliti kao *logički nužni*, da bi cjelina bila to što jeste; međutim, *u sklopovima*, odnosi dijelova se moraju posmatrati isključivo kao *slučajno nužni*, tj. podložni empirijskom posmatranju, i analizi koja ne isključuje nesvodiva svojstva cjeline (Ibid., p. 26). DeLanda često navodi *primjer konjanika*, kao jednog sklopa malog opsega. Konjanik je sklop u kojem dominiraju veze eksteriornosti: hladno oružje, konj, konjska oprema, štit, i čovjek, imaju vlastita svojstva kao cjeline. Međutim, sposobnost da ulaze u odnose koji čine sklop zvan konjanik, skoro pa ništa ne duguje sposobnostima dijelova koja se odnose na njihova pojedinačna svojstva. U takvoj situaciji, različiti nivoi ulaze u različite vrste odnosa i podložni su analizi tek kao spoljašnji jedni drugima. DeLanda zaključuje: govoriti da je neki organizam sklop implicira da bez obzira na povezanost organa, njihovi odnosi nisu logički nužni već samo slučajno nužni, rezultati njihove koevolucije i istorijske emergencije (Ibid., p. 27). Kako analizirati sklopove? Koji su glavni elementi pri definisanju sklopova?

Sastavni dijelovi sklopa imaju *materijalne i čisto ekspresivne uloge*, što na neki način odgovara Deleuzeovoj postavci sadržaja, koji je materijalan, i izgleda ili izraza koji ima ekspresivnu funkciju. Zavisno od karaktera odnosa između dijelova, sklop zahvataju dva procesa: *teritorijalizacija*, koja učvršćuje stepen interne homogenosti sklopa, i *deteritorijalizacija*, koja destabilizuje identitet. Jedan te isti sklop može imati dijelove koji obavljaju obe funkcije, materijalnu i ekspresivnu, a koji takođe mogu učestvovati u oba procesa, stabilizacije i destabilizacije istovremeno (Ibid., p. 28). *Svaki tip sklopa, bio on fizički (infrastruktura grada), prostorni (granične organizacije i ograničenja), psihološki (raz-*

govor licem u lice), mrežni (*trgovina, svakodnevni međuljudski odnosi*) ili hijerarhijski (*vlade, državni aparati*) posjeduje vlastita ekspresivna svojstva koja su podložna analizi. Analiza može biti uspješna ako se diferencira po nivoima i ako izbjegne gorenavedeni trojaki redukcionizam. Za različit tip aktivnosti, mora se prvenstveno odrediti opseg cjeline i dijelova koji je čine, a potom i nivo na kojem sklop postoji. Šta to znači? Iako se dijelovi fizičkog sklopa, kao što su recimo kuće, zgrade i parkovi u jednom malom naselju, po svojim odnosima mogu ugraditi u sve ostale vrste sklopova, oni ne gube odnose koji su specifični za jednu određenu vrstu cjeline, koja može stupiti u odnos sa drugim cjelinama, a da pritom ne izgubi bazičnu vezu sa vlastitim dijelovima. Analizirati infrastrukturne odnose u tom slučaju, značilo bi odrediti opseg sklopa do mjere u kojoj on sa drugim makro nivoima ne redefiniše odnose među dijelovima. Kao što DeLanda dobro uviđa, u nekim situacijama, odnosi između dijelova mogu mijenjati karakter sklopa, što je slučaj kod političkih revolucija koje se u jednu zemlju uvoze izvana, dok se sa druge strane nekad dešava da sklopovi održavaju i ponavljaju identične aktivnosti, iako se dijelovi mogu često i ubrzano mijenjati: kada se predsjednik države i politička garnitura pojedinaca radikalno mijenjaju, a spoljna politika države prema drugoj državi ostane ista. Važna emergentna svojstva ljudskih sklopova su *jezik i geni*, koji na mnogo većem nivou nego bilo koji elementi sklopa, mogu učvrstiti proces teritorijalizacije, izvršiti takozvano *kodiranje* (*Ibid.*, p. 33). Ali, jezik i gene takođe ne treba posmatrati u odnosima interiornosti. Oni su prosto sastavni dijelovi sklopa koji na eksterioran način ulaze u odnose sa tijelima, interakcijama, makro institucijama i drugim materijalnim funkcijama. Oni omogućuju intenzivnije ponavljanje koje uspostavlja stabilnije odnose među dijelovima (*Ibid.*, p. 36).

Opseg sklopa treba rasporediti po nivoima, kako je to egzemplarno uradio historičar Fernand Braudel analizirajući tržišne nivoe ekonomije (*Ibid.*, p. 37).²⁵ Umjesto neke vrste konkretizovane opštosti, kao što je „tržište”, zahvalnije je postulirati nivoe i pokazati interakcije među njima: *lokalne pijace, regionalna tržišta, oblasna tržišta*. Ovi sklopovi su različite veličine, mogu ulaziti u veće ili manje opsege, a takođe i svi zajedno postati dio nekog još većeg sklopa. Kako se sklopovi odnose

²⁵ Može se reći da je Braudel na neki način osmislio prototip teorije historijskih sklopova kako ih shvata DeLanda, istovremeno udaljavajući se od ekonomskog esencijalizma, teorija optimalnog razvoja i metodološkog individualizma. Reprezentativna „sklopovna” analiza može se naći u Braudel (1979; 1992).

mehanički, a ne organski, DeLanda tvrdi da je potrebno ostaviti prostor za novu vrstu mehanizacije, ne-linearnu kauzalnost (DeLanda, 2018, p. 40). Ako se linearna kauzalnost definiše među izdvojenim događajima, prostim mehaničkim reakcijama, mora se uzeti u obzir i udaljavanje od jednostavnosti u smjeru reakcije sklopa na različit intenzitet spoljašnjih uticaja. Veliki uzrok u teoriji sklopova može imati male posljedice, a mali uzrok velike. Riječ je o *termodinamičkim katalizatorima* koje je DeLanda detaljno analizirao u *A Thousand Years of Nonlinear History* (1997), gdje se pokazalo *da kataliza, bar kada je riječ o sklopovima i civilizacijskim kretanjima, suštinski sputava uzročnu linearnost: različiti uzroci mogu dovesti do jedne te iste posljedice, kao što i jedan te isti uzrok može proizvesti različite posljedice, sve zavisno od dijela cjeline na koju ima uticaj* (DeLanda, 2018, p. 42). Takvo udaljavanje od prostog linearizma znači da jedan događaj nikada direktno ne proizvodi drugi, već zavisi od skale interakcija i opsega sklopa u kojem se događa. Oblik kauzalnosti koji se pokazuje najkvalitetnijim za analizu jeste *statistička kauzalnost*, koja ontološkom realizmu nudi više od izolovanih kauzalnih aparata, jer se termodinamička kretanja unutar sklopova ne mogu prosto zatvoriti u naučnu laboratoriju (Ibid., p. 43).

Da bi statistička kauzalnost mogla pomoći pri analizi sklopa u oba smjera, odozdo ka gore i obrnuto, mora se moći koristiti i u interakcijama malog opsega, prostim ljudskim radnjama. Ovdje DeLanda koristi Webera: pošto ljudi ne ulaze u djelovanje isključivo naspram materijala, već i uzajamno, nekad isključivo jezički i otvoreno, njihova djelovanja u stanju su da povezuju sredstva sa nekim njima poželjnim ciljevima (Ibid., p. 46). Weberovu interpretaciju kombinovanja razloga, motiva i uzroka kao *specificuma* društvenih mehanizama ne treba podvesti pod teorije „linearne ili optimalne racionalnosti” (Kim, 2019). Prosto, neke radnje se poklope sa očekivanim ciljevima, a neke ne, i tu se može govoriti samo o nekoj vrsti *probabilizma*, na tragu Blocha ili *posibilizma* Vidala de La Blachea, koje DeLanda zasigurno dobro poznaje, a to se može naslutiti iz korištenja fraze „kolektivne nenamjeravane posljedice” (Ibid.).²⁶ Tu se ponovo pokazuje osobina jezika unutar sklopa: on nije povlašteni i izuzeti stvaralac po odnosima

²⁶ Marc Bloch (1886–1944), francuski historičar, jedan od osnivača historijske škole Anala, napisao neke od najzanimljivijih studija uopšte o srednjovjekovnoj kulturi, ekonomiji, geografiji. Paul Vidal de La Blache (1845–1918), jedan od najvećih modernih geografa, pristalica teorije posibilizma, koja govori o tome kako okolina vrši pritiske na kulturu i stvara prostorna ograničenja čovjekovom svjesnom djelovanju.

interiornosti, već eksterni amplifikator velike snage u kodiranju sklopa putem jakih mehanizacija, kao što su npr. pismo, religijski ili pravni zakoni, moralni iskazi koji zahtijevaju pravedne institucije i dr. Nakon što je ukratko objašnjena fundamentalna razlika između sklopova, koji su realistični, i idealiziranih totaliteta, te su definisani i opisani elementi, nivoi i procesi unutar sklopa, potrebno je nešto reći i o samom ontološkom statusu sklopa, da bi realizam mogao da preživi jaki model kritike sociološkog idealizma.

2.2. Topološki dijagram i ontološki status sklopova

Jedan od glavnih razloga za odbacivanje realizma jeste snažno prisustvo suptilnijih formi esencijalizma u društvenoj teoriji. Za razliku od platonovskog esencijalizma koji postojanju idealnih oblika daje vlastiti ontološki okvir, nezavisan od materije, *aristotelovski*, *taksonomski esencijalizam* predstavlja mnogo suptilniju opasnost za teoriju sklopova (DaLanda, 2018, p. 50). Kada se opštosti kao što su rod i vrsta konkretizuju, empirijski plan analize za esencijaliste ne znači ništa, upravo zbog apriornih logičko-nužnih razlika koje su upisane u taksonomije (*Ibid.*, p. 51). Međutim, teorija evolucije jasno je ukazala na slučajnu-kontingentnu prirodu tih razlika (granica): sve vrste svoj identitet duguju taloženju genetskog materijala u određenom pravcu, koji dovodi do diferenciranja osobina i konačno, „reproduktivne izolacije” (*Ibid.*, p. 52). Ako su granice slučajne, onda im je zajednička osobina da imaju istorijski postanak, razvoj i odumiranje, što govori da u tom slučaju ne postoji ontološka razlika između opšte kategorije, aristotelovske „prirodne vrste” i neke pojedinačne jedinice. Jedinka, vrsta i rod, samo su sklopovi unutar sklopova, dijelovi i cjeline. Teorija sklopova tako može zaobići pomalo bespotrebne rasprave o ontološkom odnosu nivoa, i pokazati da je taj odnos zapravo istorijski i empirijski, realistički, a ne opšte-nužan (*Ibid.*, p. 53).

Da opštosti ne bi bile mitološki i fantomski entiteti, DeLanda je morao izvršiti supstituciju za sklopove koji su trajniji, stabilniji, jači i uticajniji. Najviši nivoi klasifikacija posjeduju ono što je još Deleuze zvao *topološkim dijagramima postojanja, apstraktnim planom tijela* (*Ibid.*, p. 54). Topološka struktura je prostorna mogućnost nivoa sklopa da se mijenja, ili održava u skladu sa svojstvima svojih dijelova i interakcijama sa drugim nivoima. Pioniri proučavanja tih dijagrama su fizičari

i hemičari, koji ih nazivaju „prostorima faza”, mjestima na kojima se odvija dijalog *atraktora*, prostorne nepromjenljivosti i stepena slobode u dinamičkom sistemu.²⁷ Za razliku od fizike i hemije, gdje je dinamika entiteta privučena minimalnoj tački u prostoru, koja definiše dugoročne tendencije, u biologiji, sociologiji i istoriji, još ne postoji formalni metod za izučavanje polja kompleksnosti. Zbog toga DeLanda pravi predmetnu podjelu: topološke nepromjenljivosti naziva *univerzalnim singularnostima*, a vrste *individualnim singularnostima*. Svi sklopovi su kombinacije univerzalne i individualne singularnosti, koje se istorijski prožimaju, što znači da svaki od njih ima sopstveni dijagram (DeLanda, 2018, p. 57). Potrebno je prethodno rečeno objasniti primjerom. *Šta su društveni dijagram i društvena univerzalna singularnost?*

Najbolje je dati klasičan primjer esencijalističke klasifikacije, *idealne tipove* Maxa Webera. U analizi hijerarhija, Weber je postavio tri načina na koje vlast dobija legitimitet: 1) pozivanjem na svetu tradiciju ili običaj; 2) poštovanjem racionalno-pravnih procedura u birokratskom aparatu; i 3) prisustvom harizmatičnog lidera (Weber, 1964, pp. 328–360). U teoriji sklopova, Weberovi idealni tipovi postaju univerzalne singularnosti: umjesto opštih kategorija koje se uviđaju u pojedinačnim slučajevima osvajanja ili legitimisanja vlasti, struktura vlasti ima vlastiti dijagram, i unutar njega stepen slobode, koja taj sklop može odvesti do ekstremnih oblika singularnosti, kao i do jedva vidljivih i pojmljivih. Svaki od ovih tipova kao singularnost ima amplifikaciju i simplifikaciju, do situacija u kojima se miješa sa drugima ili postaje jedan od njih. Tako individualne i univerzalne singularnosti pružaju rad na analizi koji ne treba esencije. Dok se taksonomskim esencijama pristupa čisto logički, raščlanjivanjem roda do jedinki, singularnostima sklopa ne može drukčije do empirijski, izučavanjem stvarnih kauzalnosti.

Razlikovanje individualnosti i univerzalnosti, organa i organizama, mehanizama i mašine, dijelova i cjeline, u teoriji sklopova iziskuje dodatni napor ontološke konceptualizacije. Kako znati pri analizi kakvom sklopu se pristupa? DeLandin odgovor glasi: *bilo koja topološka struktura koja ne zavisi od vlastitih dijelova nižeg nivoa, a koja može povratno djelovati na njih, jeste univerzalna singularnost sklopa* (DeLanda, 2018, p. 59). Dakle, analizirati sklopove znači koristiti i topološka ograničenja: kao što se u klasičnoj mehanici analitički može pokazati djelotvornost nekih principa u fazama slabijeg intenziteta, tako se na višim nivoima analiza često pokazuje bespredmetnom. Sklopovi su kao

²⁷ Više o tome u DeLanda (2002).

različite matematičke strukture, u isto vrijeme rade zajedno dok njihovi dijagrami nikada nisu potpuno kompatibilni. Kakve posljedice topologija sklopa ima po staru sociološku distinkciju makro/mikro (Latour, 2005)? Oduvijek se smatralo da su mikro i makro nivo ontološki različiti, tj. da u sebi imaju upisanu razliku koja je neukidiva. Međutim, na DeLandinim primjerima jasno se vidi da te pretpostavke počivaju na esencijalizmu i iluziji totalnosti. Tamo gdje se govorilo o „pojedincu” i „društvu kao cjelini” uvijek se govorilo taksonomskim jezikom rodova, vrsta i jedinki. *Jezikom singularnosti sklopova treba reći: cjelina se kao posljedica u odnosu na dijelove može javiti na bilo kojoj prostornoj ravni: gen, ćelija, organ, organizam, čovjek, grad, država, nacija, mogu biti makro u odnosu na neki mikro nivo, kao i obrnuto.* Makro i mikro nivo mogu biti samo analitičke suprotnosti za otkrivanje pojava, nikako antagonističke empirijske jedinice (Alexander, 1987, pp. 290–291).

Postaje jasno zašto DeLandin istorijski realizam pokazuje potrebu da se revidiraju tradicionalni referencijalni sistemi u društveno-teorijskim paradigmama. Na prvom mjestu, napuštanje idealizovanih totaliteta, organskih jedinstava društva, zatim taksonomskih esencija, koje su bilo više nužno-logički nego kontingentno-iskustveno fundirane, i na kraju, kompleksna konceptualizacija prostornih nivoa sklopa i analiza dijagrama, traže ozbiljan napor i redefiniciju same svrhe društvenog istraživanja. Kada je o karakteru ispitivanja riječ, DeLandu treba spojiti sa Latourom. *S obzirom na to da DeLanda često nema normativni, „politički i vrijednosno upotrebljiv” dio u svojoj ontologiji, biće zanimljivo dovesti ga u vezu sa Latourovim govorom o institucijama i modusima postojanja, upravo zbog konstruisanja neke vrste platforme, gdje bi se sa jedne strane mogla koristiti analiza sklopova a potom inkorporiranje iste u socijalnu ontologiju, diplomatiju, i govor o vrijednostima do kojih je ljudima stalo.*

3. Latour i DeLanda: mreže, modusi, sklopovi

3.1. Mreže i sklopovi²⁸

Iako su *actor/network* i sklopovi zajedno pokazali veliki operativni potencijal u različitim naučnim oblastima, na filozofskom planu mnogo je teže govoriti o sličnostima i razlikama Latourovih i DeLandinih postavki. To je tako prvenstveno zbog vokabulara dvojice autora, koji nisu pretrpani klasičnim filozofskim načinom izražavanja i argumentacije. Na prvi pogled, reklo bi se da se radi o totalno različitim teorijama: *actor/network* paradigma, dolazeći iz *Science and Technology Studies* svijeta, daje empirijski alat za proučavanje heterogenih veza, i prvenstveno je sredstvo za terensko istraživanje, a ne za govor o opštostima i konceptualizaciji kakvu nalazimo kod teorije sklopova. Tako će John Law insistirati da opisivanje *actor/networka* apstraktnim pojmovima promašuje poentu (Law, 2009, p. 141). Ipak, konferencije, javni dijalozi, naučni radovi, i mnoge druge stvari ukazuju na suprotne tendencije (Muller, 2015; Muller and Schurr, 2015; Siakwah, 2018). Umjesto da se traže konceptualne razlike i produbljuje jaz između dvije postavke, bolje je vidjeti šta i jedna i druga mogu profitirati od vlastitih snaga i slabosti. Ovde će se poći od pretpostavke da je saradnja mnogo bolja stvar nego rat, uz, naravno, realno prikazivanje razlika koje ih dijele. Koja je sličnost sklopova i mreža?

I Latour i DeLanda u svojim knjigama i predavanjima tvrde kako su njihove ontologije ravne. Šta pod tim misle? Kod Latoura, *flat ontology* znači da nema nikakve apriorne ontološke razlike između ljudi i ne-ljudi kada je riječ o iskustvu. Prosto, iskustvo kombinovanja proizvodi odvojene polove. Koliko god se ljudi po karakteru djelovanja razlikovali od stvari, praksa koja konceptualizuje aktivnog čovjeka kao radikalno ontološki drugog u odnosu na pasivne stvari, materijale i okolinu, vodi u strogi dualizam, koji je isključivo modernog karaktera.

²⁸ Jedini autor koji na planu ontološke konceptualizacije direktno konfrontira Latoura i DeLanda, još jedan od pristalica ontološkog realizma, jeste Graham Harman. Stoga je on jedini „klasični filozof“ koji se dotakao te tematike. Pogledati njegovu analizu odnosa između mreža i sklopova u Harman (2017). O interpretaciji Harmanovog realizma, i toga da li je on uopšte realista moglo bi se mnogo toga reći, ali to premašuje domete ovog istraživanja. Uopšte, teorija sklopova i teorija učesnik/mreža funkcionišu zajedno u studijama organizacije, politike, menadžmenta, ekonomije, geografije, i u jako uskom krugu, sociologije.

Rođenje modernog jeste rođenje koje je tijesno vezano za ne-ljude, *objekte*, koji su lišeni realne, svakodnevne iskustvene dimenzije, i *arhaične fetiše*, koji su konstantna meta napada kritike (Latour, 1999, p. 21–31). Danas, znanje se više ne može dijeliti na referentne polove, osim ako ne želi da se nađe u teškom problemu „izmirenja” čovjeka i prirode, subjekta i objekta, konstrukta i realnog, kulture i prirode, to jest, nezgodne antropološke asimetrije koja vrhuni u beskrajnim intelektualnim svadama bez rješenja (Latour, 2010, pp. 113–156).²⁹ Djeca i unuci filozofa kritičke paradigme u ovom će vidjeti isključivo neku vrstu „objektivizacije čovjeka”, dok će druga porodica, naučnici, vidjeti „subjektivizaciju prirode” ili makijavelistički pristup nauci. Međutim, ne radi se niti o jednom niti o drugom: Latour traži *srednje mjesto, ili medijalni nivo*, poslije kojeg je tek moguće pričati o dobrim ili lošim vezama u iskustvu. To je smisao *nepromjenljivih pokretnosti* (Latour, 2013, p. 77). Umjesto „reakcionarnog insistiranja” na stalnim vezama i izmišljenoj tradiciji, te „progresivnog” na emancipaciji i povratku iz otuđenja, Latoura zanimaju dobre i loše veze, odnosno šta se može uraditi da se vezivanje vrati u svijet ljudi i ne-ljudi (Latour, 1999, p. 22). Zato je potreban ravan teren, kojeg mogu stabilizovati ljudi, kao i ne-ljudi, odnosno prostor koji nema subjekte i objekte, makro i mikro, globalno i lokalno, već kretanja po principu učesnik/mreža, ono što se ispoljava i što je u relaciji i ono što se održava kroz te relacije. Od pukih posrednika neke voljne akcije u odnosu na materijale, kolektivna bića i hibridi postaju pravi medijatori, oni koji transformišu mrežu i prave nove skupove od učesnika, bili oni ljudski ili ne-ljudski (Latour, 2005, pp. 213–218).

Za DeLandine sklopove, ravna ontologija je takođe nešto što se podrazumijeva. Varijacije između sklopova, kao što je pokazano, samo su varijacije njihovih singularnosti: odgovori na pitanja da li dijelovi proizvode cjelinu koja je autonomna ili na kojim topološkim strukturama postoje, odnosno koliki stepen homogenosti ili heterogenosti imaju, određuju njihovu ontologiju. Ako su totaliteti i taksonomske esencije bile ontološki hijerarhizovane, bilo na cjelina–dio hijerarhiju u prvom ili shemu rod–vrsta–jedinka u drugom slučaju, sklopovi moraju biti ontološki ravni, jer se mogu javiti na bilo kom prostornom nivou singularnosti, od ćelije do carstva (DeLanda, 2018, p. 54).

²⁹ Čitavo poglavlje *Relativizam* govori o nemogućnosti izlaska iz modernističke asimetrije upravo zbog insistiranja na nastavku modernizacije, ili očajavanja u postmodernizmu, gdje su istinito i relativno i dalje na sukobljenim stranama.

Dalje, ANT i teorija sklopova su slične, po tome jer ističu kombinovanje heterogenenih elemenata. I mreže i sklopovi su kompleksni entiteti koji nemaju organski, neraskidiv identitet. Takođe, zajednički im je topološki pogled na prostor, gdje su odrednice *blizina–daljina* funkcije intenziteta veze između elemenata (Muller and Schurr, 2015, p. 1). Uz sve razlike koje su krajem 80-ih i početkom 90-ih bile pripisivane ovim teorijama, Latour i Law su se u svojim radovima približili fluidnostima kakve ima teorija sklopova. Od pukih heterogenih umrežavanja učesnika, shvatili su da postoje neki nivoi otvoreni različitim mogućnostima interpretacije bez obzira na raspored mreža.³⁰ *Postavlja se pitanje kako teorije mogu profitirati, a da bi se na to odgovorilo, treba ispitati tačnost jedne ontološke pretpostavke koja između njih pravi radikalni jaz: odnos realnog (izraženog i aktualizovanog) i virtuelnog (potencijalnog, neizraženog), tačnije odnosa interiornosti u mrežama i eksteriornosti u sklopovima* (Muller and Schurr, 2015, pp. 3–4).

Deleuzova teorija sklopova i odnosa eksteriornosti favorizuje virtuelne, neiskazane i neaktualizovane potencije entiteta čija je fundamentalna osobina da se mijenja i konstantno na svim nivoima razlikuje od bilo kakvih upisanih identiteta. Dugo vremena, Latouru se pripisivalo to da je on antideleuzovac, jer ga navodno dimenzija slobode i normativnost nisu interesovale, niti su u njegovoj ontologiji moguće (Barron, 2003). Ipak, kada se pažljivo iščitavaju Latourova djela, normativnost se uvijek vidi u malim ekskursima: u *Nikada nismo bili moderni, Reassembling the Social* i zaključno sa *Antropologijom modernih*, glavni cilj Latourovog pomjerenja u pravcu fluidnosti i izražavanja jeste upravo njegova jaka težnja za dijalogom između tzv. *modernizacijskog fronta* i ekološke obazrivosti, to jest ozbiljnog dijaloga o konceptima Antropocena, i tematizovanja mogućih klimatskih katastrofa (Latour, 2013, p. 8). Tako se on kreće u pravcu koji otvara nove mogućnosti za neaktualizovane stvari, recimo nove moduse izražavanja, želju za institucionalnim pluralizmom interpretiranja iskustva. Virtuelno na još jedan zanimljiv način provejava iz Latourovih komentara na modernističke teorijske paradokse: interpretirajući glavnu spoznajnu tehniku ili gest modernih, *panoramu*, koja pruža iluziju konteksta i totalnosti, i apriorni ontološki balans između nivoa stvarnosti (Latour, 2005, pp. 183–190), Latour uvodi koncept *plasme*, praznine koja je od samog početka u zamišljenom totalitetu. Ta praznina je ono još-ne-urađeno, ono koje otvara potencijal i inspiriše na rad prikupljanja i analize neke

³⁰ Posebno u: Law and Hassard (1999); Latour and Hermant (1998) i Latour (2005).

određene mreže (Ibid., pp. 241–246). Od tog momenta (2005) pa sve do *Antropologije modernih* (2012), vidi se evolucija virtuelnog Latoura koju mnogi još ne priznaju.³¹ Ako bi se ta razlika ukinula, ili barem ublažila, teorija sklopova ne mora više da pozajmljuje tehnički aparat od *actor/networka*, već može i da se ontološki ugradi u nju. Kako bi se ta ugradnja virtuelno mogla sprovesti?

3.2. Modusi i sklopovi³²

Latourovi alati kao što su *oligoptikon*, *panorama*, *plasma*, *medijatori*, *artikulatori*, *lokalizatori* vrlo lako mogu ući u analizu teritorijalizacije i deteritorijalizacije sklopa. Prosto, radi se o skoro pa istim stvarima: kako se heterogenosti sklapaju, prave mreže ili teritorije, preko čijih i kakvih aktivnosti, i koji su rezultati tih procesa. Stvarnosti Latourovih *ne-ljudi* mogu biti vrlo značajne u teoriji sklopova, jer su bolje i konkretnije opisane i uključene u procese djelovanja, nego DeLandine *materijalne strategije*, koje su ništa do opšti pojam, sa siromašnom analitičkom konkretizacijom. Pored konceptualne manjkavosti teorije sklopova po pitanju empirijskog, terenskog istraživanja u odnosu na ANT, ako se bolje pogleda, postoji još jedna, ona normativnog karaktera.³³ Stvarno začuđuje kako DeLandina teorija sklopova nema virtuelnu strategiju iako pozajmljuje većinu koncepata od Deleuza, koji su po prirodi mnogo bliži Latourovim modusnim kontinuitetima i diskontinuitetima, više nego što on to želi i da prizna.³⁴ *Ovim se dolazi do glavne svrhe ovog rada, pitanja o mogućnosti kombinovanja analize sklopova, dopunjene ANT aparaturom, što se u raznim oblastima pokazalo kao pun pogodak, i modusnih govora o rezultatima.* Da bi bio moguć adekvatan

³¹ Jedan od njih je i Graham Harman, koji na poprilično naivan način sukobljava Latoura i DeLandu: vezuje ih marginalnim stvarima, a u suštinskim, filozofskim, pravi od njih antipode (Harman, 2017).

³² Jedini reprezentativan rad koji se bavi direktnom vezom Latourovih modusa i DeLandinih sklopova jeste: Brassat (2016).

³³ Čini se kao da teorija sklopova, kada normativizuje, gubi konceptualnu preciznost, a kada pravilno rasporedi teorijske nivoe, nema vokabular za normativizaciju. Dovoljno je uporediti Deleuzov i DeLandin diskurs.

³⁴ Čudno je takođe, pored velike sličnosti u pojmovima, i vrlo slabo prisustvo citiranja Deleuza u Latourovim radovima, vjerovatno zbog nesređenosti vokabulara ovog prvog, ili nemogućnosti drugog da ga sistematizuje. Nešto više o tome u Muller and Schurr (2015, pp. 10-11).

vrijednosni govor o sklopovima, koji su uvijek označeni kao eksteriorni i autonomni, mora se uvesti Latourova *prepozicija*, zauzimanje stava i određenje interpretativnog ključa. Kada dolazi do kontakta između različitih cjelina ili dijelova, vrlo je bitno *ne napraviti grešku pravca*: ako unutar Religije kao modusa postoji više sklopova, svaki od njih mora održati vlastitu vrijednost nakon analize. Slično je i u Politici, Navici, Fikciji ili Nauci, opreznost mora pratiti kauzalnost, osim ako jedan od sagovornika nema za cilj da se postavi kao apsolutni referent. Referencijalni lanac, kao što je rečeno, služi analizi samo unutar jednog modusa, ili u slučaju sklopova, prilikom jasnog razgraničenja dvaju ili više njih.³⁵

Što se sklopova tiče, *odnos dio–cjelina jeste takođe jedan od vrijednostih problema*. Da bi se izbjegla tradicionalna debata o tome šta je više vrijedno, opšte ili pojedinačno, taj izgleda nerješiv problem, ako se opšte i pojedinačno ontologizuju kao makro i mikro u prethodnim slučajevima, *i dijelovi i cjeline moraju postati neka vrsta modusa*, barem dok se o njima govori. Tako će se moći govoriti i o interesima i vrijednostima, a da jedno isključuje drugo. Ako Latourovi „Moderni” počnu razumijevati vlastito iskustvo kao sklop sa svojim eksteriornostima, onda bi put ka simetričnosti kakav je skiciran ranije mogao biti nešto lakši.³⁶

Zaključak

Rad je, nakon pregleda dominantnih i uopštenih ontoloških motiva dvojice autora, pokazao da je između njih i te kako moguć dijalog, i da je uprkos konceptualnim razlikovanjima sklopova, mreža i modusa, vidljiva teorijska platforma koja ne bi isključivala njihovu saradnju. Kao naznaka za dalja istraživanja, radni naziv platforme mogao bi glasiti „*modusni sklopovi*”, implicirajući *DeLandinu ontologiju* koja kritikuje totalitetski i esencijalni pristup vezi cjeline i dijelova, bogat *Latourov analitički alat*, i na kraju, možda i najvažnije, *govore o modusima postojanja*, kao normativne komponente, one koja bi okupljala teoriju i praksu u neku vrstu organizacije ili institucije. Prije konstituisanja

³⁵ Naravno, razgraničenje ne podrazumijeva apsolutne granice, već određenje dijagrama i univerzalne singularnosti, najmanje tačke u prostoru koja ima najviše šansi da ostane nepromijenjena.

³⁶ Aluzija na odlične skice različitih antropoloških koncepcija u Latour (2010, p. 128).

platforme, slijede napori da se ontologija realizma uopšte prevedu na analitički vokabular društveno-humanističkih nauka. Inače, termin „realizam” u ontologiji zvuči jeretički upravo zbog tretiranja realnog kao već unaprijed filtriranog različitim koncentričnim krugovima kao što su transcendentne funkcije, hermeneutičko-jezičko razumijevanje, sam jezik u analitičkoj filozofiji, te društvene i mnoge druge uslovljenosti u poststrukturalističkoj filozofiji. Latour, kao i DeLanda, smatra da su pitanja realizma i ravne ontologije ne samo teorijska, već i moralna pitanja. Upravo zbog toga što antropološke pretpostavke modernosti i dalje diktiraju interpretiranje epistemologije, ovaj rad može služiti i kao uvod za neku od tipova novih antropologija, koje se danas i te kako daju naslutiti.

Literatura:

- Alexander, J. C. (1987). Action and its environments. In J. C. Alexander, B. Giesen, R. Munch and N. Smelser (eds.), *The Micro-Macro Link* (pp. 940-942). Berkeley, CA: University of California.
- Barron, C. (2003). A Strong Distinction between Humans and Non-Humans is no Longer Required for Research Purposes: A Debate Between Bruno Latour and Steve Fuller. *History of the Human Sciences*, 16(2), 77–99. <https://doi.org/10.1177/0952695103016002004>
- Brasset, J. (2016). Affect, Assemblage and Modes of Existence. Towards an Ethological Design-Driven Social Innovation. Conference Paper, 8th International Social Innovation Research. https://www.researchgate.net/publication/307546609_Affect_Assemblage_and_Modes_of_Existence_Towards_an_Ethological_Design-Driven_Social_Innovation
- Braudel, F. (1979). *The Wheels of Commerce*, New York: Harper & Row.
- Braudel, F. (1992). *The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible*. Los Angeles: University of California Press.
- Braudel, F. (1992). *Vrijeme svijeta. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. Do XVIII. stoljeća*. Zagreb: August Cesarec.
- Brodell, F. (2001). *Mediterranean and Mediterranean World in the Time of Philip II*. Beograd: Geopoetika CID.

- DeLanda, M. (1991). *War in the Age of Intelligent Machines*. Brooklyn: Zone Books.
- DeLanda, M. (1997). *A Thousand Years of Nonlinear History*. Brooklyn: Zone Books.
- DeLanda, M. (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*. London: Continuum.
- DeLanda, M. (2018). *Nova filozofija društva. Teorija sklopova i Društvena kompleksnost*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Deleuze, G. (1988). *Spinoza: Practical Philosophy*. San Francisco: City Lights Book.
- Deleuze, G., Guattari, F., (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Delez, Ž. (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behaviour*. New York: Pantheon Books.
- Gofman, E. (2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Harman, G. (2017). *Networks and Assemblages: the Rebirth of Things in Latour and DeLanda*. www.researchgate.net/publication/318074564_Networks_and_Assemblages_the_Rebirth_of_Things_in_Latour_and_DeLanda.
- James, W. (2008). *A Pluralistic Universe*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Kim, S. H. (2019). Max Weber. In Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/weber/>
- Latour, B. (1987). *Science in action: how to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes: Open University Press.
- Latour, B. (1988). A Relativist Account of Einstein's Relativity. *Social Studies of Science* 18. pp. 3-44
- Latour, B. (1992). One More Turn after the Social Turn: Easing Science Studies into the Non-Modern World. In *Social Dimensions of Science* (pp. 272-292). Paris: Notre Dame University Press.
- Latour, B. (1996). On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications. *Sociale Welt* 47. pp. 369-381
- Latour, B. (1999). Fractures/fractures. From the concept of network to the concept of attachment. *RES: Anthropology and Aesthetics* 36. pp. 21-31
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Net-*

- work Theory*. New York: Oxford University Press Inc.
- Latour, B. (2011). Reflections on Etienne Souriau's Les differents modes d'existence. In G. Harman, L. Bryant and N. Srnicek (Eds.), *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism* (pp. 304-333). Melbourne, Australia: re.press.
- Latour, B. (2013). *An Inquiry into Modes of Existence. An Anthropology of the Moderns*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Latour, B., Hermant, E. (1998). *Paris: ville invisible*. Paris: La Decouverte.
- Latour, B., Woolgar, S. (1979). *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Latur, B. (2010). *Nikada nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Latur, B. (2015). *Istraživanje o modusima života. Jedna antropologija modernih*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Law, J. (2009). Actor-network theory and material semiotics. In B. S. Turner (Ed.), *The new Blackwell companion to social theory* (p. 141-158). Oxford: Blackwell.
- Law, J., Hassard, J. (1999). *Actor-Network Theory and after*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Muller, M. (2015). Assemblages and Actor-networks: Rethinking socio-material Power, Politics and Space. *Geography Compass*, 9(1), pp. 27-41.
- Muller, M. and Schurr, C. (2015). Assemblage thinking and actor-network theory: conjunctions, disjunctions, cross-fertilisations. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41(3), pp 217-229.
- Petrov, A. (2015). *Bruno Latur*. Beograd: Biblioteka. Kritička teorija XX i XXI veka.
- Serres, M. (2015). *Statues. The Second Book of Foundations*. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury Publishing Plc.
- Siakwah, P. (2018). Actors, networks, and globalised assemblages: Rethinking oil, the environment and conflict in Ghana. *Energy Research & Social Science*, 38, pp. 68-76.
- Smith, D. and Protevi, J. (2020). Gilles Deleuze. In Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/deleuze/>

- Tilly, C. (2002). *Stories. Identities. And Political Change*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Weber, M. (1964). *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press of Glencoe.

THE REALISTIC ONTOLOGY OF BRUNO LATOUR AND MANUEL DELANDA

ABSTRACT

This paper presents a brief review of some of the hypotheses of realistic ontology, with a focus on its two living representatives, namely Bruno Latour and Manuel DeLanda. First, the paper examines the theoretical postulates from Latour's *An Inquiry into Modes of Existence. An Anthropology of the Moderns* (2013), a book in which the author completes his own ontological thesis about the so-called modes of existence and from DeLanda's reflections of assemblages and social complexity in *A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity* (2006). Then, the paper summarizes the arguments in a sort of a coherent whole. The obtained result will not serve as evidence of the existence of the coarsely determined theoretical and philosophical system, but as a sort of platform which can be used for analyses of the phenomena which would primarily be relative, but also real at the same time. The methodological origin excludes a linear, dialectic development of thinking; therefore, it cannot ultimately carry the predicate of classic philosophical criticism. Latour's and DeLanda's ontologies use numerous terms which do not owe their genesis to well-established philosophical systems. Furthermore, the paper will point to particular kinds of pluralistic understanding of the world and of formal understanding of the ontology of change, as well as provide some information as to what the definition of realism in ontology could be, liberated from the transcendental philosophy and the treatment of experience as pre-captured by the functions of the mind.

Keywords: realism, actor-network theory, modes of existence, relations of exteriority, social complexity, assemblages